

A NAGY KÍNAI ÉHÍNSÉG, 1959–1961

DR. JORDÁN GYULA

A negyven esztendővel ezelőtt bekövetkezett nagy kínai éhínség alighanem az emberiség újkori történetének egyik legnagyobb tragédiája volt akár az okozott szenvedést, akár a halálesetek számát tekintjük. Ugyanakkor, óriási méretei ellenére, évtizedeken keresztül nem vettek tudomást róla, utólagos vizsgálata is csak a 80-as évektől és természetesen csak Kínán kívül indult meg. Kínában a hivatalos párt- és állami dokumentumok – beleértve a korábbi évtizedek értékelésével foglalkozókat – nem említik az éhínséget, hanem finoman három keserves esztendőről beszélnek. Számos megoldatlan kérdés vár még válaszra, beleértve, hogy milyen ok, okok idézték elő, mikor is kezdődött tulajdonképpen, hány haláleset köthető hozzá stb.

Kínát a század első évtizedeiben egyesek az „éhínség földjének” nevezték, és abban általános egyetértés volt, hogy a népesség ellátási helyzete rendkívül törékeny, a tömegek számottevő részénél alig haladta meg a létfenntartási szintet, és természeti csapások, gazdaságpolitikai változások könnyen okozhattak katasztrófákat. Észak-Kínát gyakran sújtotta rendkívüli szárazság, de az áradás is súlyos probléma volt, akárcsak Közép-Kínában. Az 1876 és 1879 közötti aszály a becslések szerint 9-13 millió ember halálát okozta, ami a legsúlyosabb éhínség volt az újkori történelemben az 1959–1961. évit megelőzően. Az 1892–1894-es szárazság és éhínség egymillió áldozattal járt, az 1928–1931 közötti 3 millióval, az 1936-os szárazság és éhínség Nyugat-Kínában 5 millió áldozatot szedett ([6] 620. és 643. old.).

Az 1949-ben megszületett új hatalom joggal hirdette egyik legnagyobb teljesítményeként az éhínség felszámolását, amit a rohamosan emelkedő terméshozamokra, az egyenlőbb elosztásra való utalás alapján külföldön is elismertek. Így fenntartásokkal fogadták a menekültek éhhalálról szóló beszámolóit, amelyeket nehezen lehetett összeegyeztetni az 1958-as rekordterméstről szóló jelentésekkel, a gabonaexport adataival. Éhínségről 1961 elején írtak Kínán kívül, a Nemzetközi Vöröskereszt ekkor fel is ajánlott élelmiszersegélyt (amit Kína visszautasított), de a tragédia súlyosságáról valójában senkinek sem volt fogalma. A katasztrófára rávilágító halálozási adatokat teljes idősorok formájában csak 1983-ban tették közzé, amelyek az 1964-es és az 1982-es népszámlálás ellenére is felvették az adatok megbízhatóságának problémáját.

A rendelkezésre álló adatok megbízhatóságával és teljességével kapcsolatban indokolt röviden kitérni a kínai statisztikai rendszerre. Az Állami Statisztikai Hivatalt 1952-ben hozták létre, és munkájában kezdettől fogva igen súlyos nehézségekkel küszködött: nem volt

elegendő jól képzett statisztikus; az egyszerű emberek nem értették meg a statisztika fontosságát; a közigazgatási apparátus viszonylag tapasztalatlan, a hírközlési, kommunikációs hálózat hiányos volt. Emellett nagyon hamar, tulajdonképpen kezdettől fogva a statisztikát politikai, ideológiai eszközként használták, aktuális célkitűzések követelményeinek rendelték alá. A káderek, akiknek a karrierje a feladatok teljesítésétől függött, közvetlenül érdekeltek voltak az adatok kozmetikázásában. Mindez rányomta a bélyegét a népesedési elemzések kiindulási és összehasonlítási alapjául szolgáló 1953. évi „első modern népszámlálásra” is, amit nagyon sok kifogással illettek (távoli területek adatait becsléssel mérték fel, nem a népszámlálási biztosok keresték fel a családokat, hanem a családfőknek kellett adatszolgáltatásra megjelenniük, nagyon kevés kérdést tettek fel stb.).

A „nagy ugrás” az élet minden területén nagyfokú dezorganizáltságot, az éppen megszilárduló gazdasági és állami intézmények, működési keretek lényeges megváltozását hozta, és ez együtt járt a statisztikai rendszer teljes összeomlásával. A vezetés újra és újra rákényszerült a hamis jelentések korrigálására, emiatt sajátos reagálást váltott ki: Kína 1959-től fokozatosan beszüntette a statisztikai adatok közzétételét, és ehhez lényegében 1978-ig, a reformidőszak kezdetéig tartotta magát. Fontos szerepet játszott ebben a hagyományos hajlam a titkosságra, amit a nemzetbiztonság miatti erőteljes aggodalom és gyanakvás csak felerősített. A „nagy ugrás”, az éhínség megrázkódtatásai után éppen csak éledező statisztikai rendszerre (ekkor került sor a második, az 1964. évi népszámlálásra) végzetes csapást mért a „kulturális forradalom” évtizede (1966–1976), amikor is gyakorlatilag működését megszüntették. Valójában nem tisztázott, hogy a legfelső vezetést hogyan informálták a gazdaság állapotáról, politikájának eredményeiről, következményeiről. Az információk jelentős részét ugyan a minisztériumok gyűjtötték (leszámítva azt, amikor ezek munkája is lehetetlenné vált), de az így szerzett adatok igen hézagosak voltak, olyan értelemben is, hogy a kapcsolódó egységek is nehezen jutottak hozzá a szükséges adatokhoz. A külső megfigyelők, a Kína-szakértők csak nagyon töredékes és esetleges forrásokra és információkra támaszkodhattak.

1978 óta a kínai kormányzat fokozatosan újra kezdte a statisztikai adatok közlését, a korszerű statisztikai rendszer kiépítését és működtetését. A szocialista piacgazdaság létrehozására törekedve érdekeltek abban, hogy hiteles képük legyen az ország helyzetéről, és a mai nyitottság mellett (beleértve a tudósok helyi kutatásait) a lehetősége is kisebb a hamis adatok közlésének; tudatos torzítások csak bizonyos „kényes” kérdések esetében (Tibet, bűnözés, egyes környezetvédelmi problémák, emberi jogok stb.) fordulnak elő. Más kérdés, hogy még mindig számos kifogás és fenntartás fogalmazódik meg a közzétett részletes statisztikákkal szemben. Ezek részben az adatgyűjtő, -feldolgozó rendszer hiányosságaira, részben a kínai vezetés által is elítélt és üldözött helyi hivatalnoki hamisításokra vonatkoznak. (1994-ben például a statisztikai hivatal három hónapos vizsgálata több mint 60 ezer hamisítási esetet tárt fel, ahol a helyi hivatalnokok, az ipari teljesítménytől a gabonahozamokon és -készleteken át a születési rátáig közöltek hamis adatokat.)

A folyó statisztikai adatok közzététele mellett erőfeszítéseket tettek a kieső évek adatainak rekonstruálására, beleértve az 1959–1961. éveket is. A joggal felvetődő kérdés természetesen az, honnan származnak ezek az adatok, tekintettel a statisztikai rendszer említett helyzetére? Mennyire tekinthetők ezek hitelesnek a korabeli zavaros állapotok miatt, hiszen az éhínség időszaka és az adatok közzététele között volt a káosz és a katasztrófa évtizedeként jellemzett „kulturális forradalom”. (Az adatgyűjtést a 70-es évek

végén, a 80-as évek elején végezték.) Nemcsak az adatok hiánya okozott problémát, hanem az is, hogy a meglevők is erősen torzok. Az adatok egyik forrását a falvak, kömmunák feljegyzései alkották, beleértve a népmozgalmi adatokra vonatkozókat is [1]. Ezek fennmaradása azonban eléggé esetleges volt, nemcsak azért, mert elvesztek vagy a zűrzavarban megsemmisültek, hanem azért is, mert ezek a feljegyzések a könyvelés részét képezték, és megőrzésüket csak öt évig követelték meg. Az sem állapítható meg, hogy mennyi bizonyíték, adat származott a korabeli feljegyzésekből, és mennyi alapult visszaemlékezéseken.

Fontos forrásként szerepelhetnek a háztartási regisztrációs rendszer adatai, amelyek elsősorban a lakóhelyi megoszlás (városi, falusi) szerint tartalmazták a népmozgalmi adatokat. A rendszer azonban pontatlan. Egyrészt, nem tükrözi megfelelően a belső vándorlást, másrészt a szándékosan nem jelentett halálesetek miatt (a családok meg akarták tartani a fejadagot). Az 1964-es népszámlálás előtt végzett ellenőrzés több mint 2,3 millió kihagyott személyt talált, és ugyanakkor 8,2 millió olyan személyt, akit már törölni kellett volna a listákból ([20] 629. old.). A pontatlanság az évek során nőtt, nem véletlenül panaszkodtak a regisztrációs rendszer zűrzavaros állapotára az 1982-es népszámlálást megelőzően is.

1. tábla

A népesség számának alakulása

Év (év végén)	Összesen	Ebből:	
		városi	falusi
		millió fő	
1953	588,0	78,3	509,7
1954	602,7	82,5	520,2
1955	614,7	82,9	531,8
1956	628,3	91,9	536,4
1957	646,5	99,5	547,0
1958	659,9	107,2	552,7
1959	672,1	123,7	548,4
1960	662,1	130,7	531,4
1961	658,6	127,1	531,5
1962	673,0	116,6	556,4
1963	691,7	116,5	575,2
1964	705,0	129,5	575,5
1965	725,4	130,5	594,9
1966	745,4	133,1	612,3

Megjegyzés. A városi népesség 1961–1963. évi visszaesése nem az éhínség következménye, hanem több tízmillió embernek falura küldése volt. ([10] 9. old.)

Az 1964. és az 1982. évi népszámlálás a népesség összlétszáma mellett képet adott a korstruktúráról is, ami rávilágított, hogy mi is történt a korábbi években. Az 1982-es népszámlálás egyértelműen igen nagy hiányt mutatott az 1958 közepe és az 1962 között születettek korcsoportjában, a megelőző, illetve azt követő években születettek számával összevetve. A termékenység évenkénti elemzése 1958–1959-ben közel 20 százalékos esést, 1959–1960-ban némi csökkenést, 1960–1961-ben ismét mintegy 25 százalékos

esést mutat, azután feléledés, majd 1962–1963-ban csúcs következett ([6] 615–616. old.). Az 1959–1961-ben születettek korosztályában mutatkozó hiány azonban önmagában nem ad választ arra, hogy ebből mennyi tulajdonítható a termékenység csökkenésének és mennyi a halandóság megugrásának, ami főleg a legfiatalabbakra és az öregekre koncentrált. Az adatokból az éhínség ténye egyértelműen kiolvasható, de a külföldi szakemberek sok vonatkozásban feltételezésekre vannak utalva. Nagyon hiányosak az adatok az éhínség szempontjából olyan fontos tényezőt illetően is, mint az egyes tartományok közötti gabonaforgalom. Még ha a termelési adatok esetleg hitelesek lennének is, nem adnak megfelelő információt az ellátás szintjéről, ha nincsenek pontos adatok a tartomány „gabonaexportjáról” (állami felvásárlás, illetve tényleges export). Egyes pesszimista vélemények szerint részletekbe menően teljes és pontos képet már aligha lehet alkotni az éhínség időszakáról, míg az optimista szakértők feltételezik, hogy jórészt a kínai kormány elhatározásán múlik a teljes beszámoló összeállítása, beleértve természetesen az informálást a használt forrásokról és módszerekről.

Érthető, hogy az éhínséggel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés az áldozatok számára vonatkozik. A számítási eredmények igen széles skálán, 16 és 43 millió között szóródnak, míg a hivatalos adatokból mintegy 15 millió fős hiány olvasható ki. Az 1953-as népszámlálást követő években az ország népessége igen erőteljesen, évente 12-18 millió fővel növekedett. Ezzel szemben a kritikus években növekedés helyett jelentős csökkenés következett be. (Lásd az 1. táblát.)

A halálozási ráták, valamint a rendelkezésre álló mind több és részletesebb tartományi adat alapján az áldozatok számára vonatkozó becslések a 30 milliós veszteséget valószínűsítik, az ennél magasabbak már a becsült normális szint alá eső születésszámcsökkenést is figyelembe veszik. Az éhínség okainak és lefolyásának megértéséhez röviden foglalkozni kell a kínai vezetés által 1958-ban elindított „nagy ugrással”.

A „nagy ugrás” kísérlete és demográfiai következményei

A kínai vezetés Mao által irányított része elégedetlen volt azokkal a gazdasági eredményekkel, amelyeket jórészt a szovjet modell vonalán haladva értek, ezért az ütem gyorsítását határozták el. A tőkehiányt a bőségesen rendelkezésre álló munkaerő mozgósításával kívánták pótolni, és a hangsúlyt a lelkesedésre, az anyagi ösztönzés helyett az erkölcsi elismerésre, az egyenlősdiire helyezték. A legfejlettebb ipari országok, Anglia, sőt az Egyesült Államok rövid idő alatti utolérését tűzték ki célul, a szocialista országokban ebben az időszakban elég általánosnak mondható leegyszerűsített felfogásban, figyelmen kívül hagyva a minőségi jegyeket. A cél érdekében a nemzeti büszkeséget, a kínai nacionalizmust is felhasználták, vagyis azt, hogy képesek olyat teljesíteni, amit mások nem tudtak megtenni. A problémát lényegében a gabona- és a vastermelés egy főre jutó mennyiségére szűkítették le.

Az vitathatatlan, hogy a kínai népesség táplálkozása nagyrészt a gabonától függ. Becslések szerint – különösen abban az időben – a kalóriaszükségletnek mintegy 90 százalékát, a fehérjefogyasztás 80 százalékát gabonából fedezik. A gabonatermelés fokozása érdekében a parasztokat nagyméretű kommunákba szervezték, és az egész társadalmat kimagasló eredmények elérésére mozgósították. A jelszó: „Minden erőt beleadva, magasra törve, nagyobb, gyorsabb, jobb és gazdaságosabb eredményeket kell elérni a szocia-

lizmus építésében.” Ezzel a marxizmus klasszikusai által az emberi társadalom és gazdaság legfejlettebb szakaszaként elképzelt kommunizmusba akartak eljutni, amit egyebek mellett a szükségletek szerinti általános és ingyenes elosztás jellemez majd. Ennek jegyében szervezték meg 1958 őszén a kommunákban a közös étkezdéket, amelyek a munkateljesítménytől független étkezést biztosítottak mindenki számára, és ugyanezen megfontolás alapján szüntették meg a parasztok háztáji parcelláit, zárták be a falusi piacokat, indítottak támadást az anyagi érdekeltség alkalmazásának minden formája ellen. Az 1958. év végére több mint 2,65 millió közös étkezdét hoztak létre, amelyeket becslések szerint a falusi népesség 70–90 százaléka vett igénybe, és 1959 végén is még mindig több mint 70 százaléka ([4] 142–143. old.). Ezzel – akárcsak a bölcsődék, óvodák és az „öregek otthonainak” megszervezésével – mindenekelőtt a nők munkaerejének felszabadítását akarták elérni. Az ingyenes, általános ellátás háttérében a gabonatermelés feltételezett ugrásszerű növekedése állt: 1958-ban 375 millió tonna termésmennyiséget jelentettek, ami kétszerese volt az előző évnek. A gazdaságtörténetben példátlan teljesítmény a vezetésben kételyt nem ébresztett, amit az is jelez, hogy a következő évre 525 millió tonnás termést irányoztak elő, ráadásul úgy, hogy a gabona vetésterületének csökkenését tervezték.

Hogyan keletkeztek ezek a gazdaság minden szektorában tapasztalható irreális adatok? A maximalista célkitűzéseket a legfelső vezetés, többször maga Mao határozta meg, amelyeket a különböző szintű káderek mindenáron igyekeztek teljesíteni. Ha az eredmények nem feleltek meg a terveknek, akkor az adatokat „hozzáigazították” az előzetes várakozásokhoz, ami a statisztikai rendszer teljes megbízhatatlanságához, összeomlásához vezetett. Mao is többé-kevésbé tisztában volt ezzel a jelenséggel (ennek ellenére tényként hivatkozott a felnagyított eredményekre), hiszen már 1958 novemberében beszélt erről: „A helyzet az, hogy a felsőbb szervek igénylik a beszámolókat. Kényelmetlen arról írni, hogy keveset végeztek. Hát ,eredményeikről számolnak be’, és azt fent készpénznek veszik. Valójában ezek a beszámolók nem felelnek meg a tényeknek” ([12] 282. old.). Ezután az 1958. évi gabonatermés adatát már decemberben 360 millió tonnára, majd 1959. augusztusban 250 millió tonnára mérsékeltek, míg valójában csak 200 millió tonna volt. A kiugró eredményeket „forradalmian új”, vagyis a hagyományos módszereket elutasító eljárásoknak (sűrűn vetés, mélyszántás) is tulajdonították, és mindenképpen annak bizonyítékát látták bennük, hogy különösebb tőkeáfordítás és technikai tökéletesítés nélkül, a munkaerő nagymértékű növelésével igen gyors fejlődést lehet elérni.

A gabonakérdést megoldottnak tekintve az 1959. évi terv a hangsúlyt az iparra, elsősorban a vas- és acéltermelés ugrásszerű növelésére helyezte. Ám már az 1958-ra előirányzott 10,7 millió tonna előállítás is lehetetlennek látszott, hiszen az 1957 végi kapacitás 6,5 millió tonna volt. Az 1959. évi terv 27-30 millió tonna acél termelését írta elő. A kapacitás és a célkitűzés között fennálló szakadék áthidalását szolgálták az ún. népi kohók. A kampány során sokszázezer kisméretű kohót építettek, és országsszerte tíz és tízmillió ember foglalkozott ezek építésével, a szükséges vasérc és szén kibányászásával és szállításával. Így igen nagy munkaerő- és anyagpazarlással, a környezet károsításával (például fakivágás) igen gyenge minőségű, részben teljesen használhatatlan vasat és acélt állítottak elő.

1958-ban a városokba, az iparba és építkezésekre irányított 20 millió főn kívül a népi kohók ennek többszörösét – 40-60 millió – munkaképes parasztot eszközeikkel és igazállaitaikkal együtt vettek el a földeken végzett munkából. Ez a kínai körülmények között

elképzelhetetlennek tűnő helyzetet idézett elő: a falun munkaerőhiány keletkezett. Nem volt elegendő munkáskéz a termés betakarításához, így a gabona és más termények egy része a földeken ment tönkre. Ráadásul tényként kezelve a kiugróan magas terméseredményekről szóló jelentéseket, túlzottan megnövelték a természetben szedett adót és a kötelező állami felvásárlás révén az állam kezelésébe kerülő gabonamennyiséget. Ezek 1958-ban 22,3 százalékkal haladták meg az előző évit, miközben a megtermelt gabona mennyisége ténylegesen csak 2,5 százalékkal volt nagyobb. A magtárak nagy területeken a tél folyamán gyorsan kiürültek, a közös konyhák felélték a rendelkezésre álló mennyiségeket, és több tartományban éhínség kezdődött. Ha figyelembe vesszük a kínai vezetés által előszeretettel emlegetett súlyos természeti csapásokat is, akkor elég egyszerű a válasz arra a kérdésre, hogy mi idézte elő a katasztrófát. Az okok azonban ennél sokkal összetettebbek. Nem véletlenül folyik közel két évtizede a vita, és még mindig nem lehet végleges választ adni az okokra, és a demográfiai következményekre.

2. tábla

A születési, a halálzási és a természetes szaporodási arányszámok alakulása Kínában

Év	A	A	A természetes	A	A	A természetes	A	A	A természetes
	születési	halálzási	szaporodási	születési	halálzási	szaporodási	születési	halálzási	szaporodási
	arányszám								
országosan			városokban			vidéken			
1949	36	20	16
1950	37	18	19
1951	37,8	17,8	20
1952	37	17	20
1953	37	14	23
1954	37,97	13,18	24,79	42,45	8,07	34,38	37,51	13,71	23,8
1955	32,6	12,28	20,32	40,67	9,3	31,37	31,74	12,6	19,14
1956	31,9	11,4	20,5	37,87	7,43	30,44	31,24	11,84	19,4
1957	34,03	10,8	23,23	44,48	8,47	36,01	32,81	11,07	21,74
1958	29,22	11,98	17,24	33,55	9,22	24,33	28,41	12,5	15,91
1959	24,78	14,59	10,19	29,43	10,92	18,51	23,78	14,61	9,17
1960	20,86	25,43	-4,57	28,03	13,77	14,26	19,35	28,58	-9,23
1961	18,02	14,24	3,78	21,63	11,39	10,24	16,99	14,58	2,41
1962	37,01	10,02	26,99	35,46	8,28	27,18	37,27	10,32	26,95
1963	43,37	10,04	33,33	44,5	7,13	37,37	43,19	10,49	32,7
1964	39,14	11,5	27,64	32,17	7,27	24,9	40,27	12,17	28,1
1965	37,88	9,5	28,38	26,59	5,69	20,9	39,53	10,06	29,47
1966	35,05	8,83	26,22	20,85	5,59	15,26	34,71	9,47	27,24

Forrás: [9] 76. old.

A már idézett népességi adatok egyértelműen jelzik azt a demográfiai katasztrófát, amit a rendelkezésre álló egyéb adatok is alátámasztanak. Ezek a halálzási ráta ugrásszerű megnövekedését, a születési arány visszaesését mutatják, különösen a falusi lakosságot illetően. A nem teljes, azaz a nők 39 éves koráig terjedő termékenységi ráták erős hullámzást mutattak. Ez a termékenységi ráta a nagy ugrást megelőzően meglehetősen magas volt, mintegy 5,6 szülést jelentett asszonyonként, de már 1958-ban 5,2-re esett, majd me

redekén zuhant az 1959–1961. években. A legalacsonyabb 3,06 1961-ben volt, vagyis több mint 45 százalékkal maradt az ugrás előtti szint alatt. 1962-ben emelkedett, majd 1963-ban 6,9-del csúcsot ért el. Az ebből következő számítás szerint, ha a születési ráta a nagy ugrás előtti szinten maradt volna, a válság éveiben elveszett vagy elhalasztott születések számát mintegy 25–30 millióra tehetjük ([7] 640–641. old.). A 30 millió rendkívüli halálesethez ezt az egyesek szerint 33 millióra is rugó adatot hozzátéve valóban megállapítható, hogy az emberiség történetének szinte példa nélkül álló katasztrófájával van dolgunk. A világosabb kép és az összevethetőség érdekében célszerű hosszabb, nem csak a válság éveire vonatkozó idősorokat szemügyre venni. (Lásd a 2. táblát.)

A halálozási arányszámokat általában alábecsültnek tartják, részletesebb vizsgálatuk ugyanakkor felfedi azt az ismert tényt, hogy az éhínség (de az éhhalál mindenképpen) vidéki jelenség volt, a városokban inkább csak súlyos ellátási nehézségek jelentkeztek.

A tartományi adatok még világosabb képet adnak az éhínség földrajzi eloszlásáról. A 28 tartományra és tartományi rangú egységre (Tibet nélkül) vonatkozó adatok felfedik, hogy az éhínség a vidéket igen egyenetlenül sújtotta. A legsúlyosabban érintett Közép-Kína volt. Az ország északi és déli tartományai általában kevésbé szenvedtek; termékenységi veszteség a legkisebb Hejlungcsiang, Csilin, Belső-Mongólia, Sanhszi és Hszincsiang tartományokban volt (természetesen a tartományi rangú nagyvárosokon kívül) ([7] 641–642. old.). A legnagyobb veszteségeket elszenvedő tartományok esetében megdöbbentő halálozási rátákat is találunk: 1960-ban, a legsúlyosabb évben az országos halálozási ráta 25,4 ezrelék, a vidéki átlag pedig 28,6 volt, ugyanakkor Kujcsouban 45,4, Szecsuanban 54,0, Anhujban 68,6 ([3] 135. old.).

A tartományi adatok részben választ adnak arra a kérdésre, hogy az éhínség 1959-ben, vagy mint egyesek az emelkedő halálozási ráta alapján állították, már 1958-ban kezdődött. Az adatokból kitűnik, hogy az országos átlag emelkedését három tartomány halálozási mutatójának erőteljes növekedése idézte elő: Szecsuanban a nagy ugrás előtti 11,3-ről 1958-ban 25,2 ezrelékre, Jünnanban 15,8-ről 21,6-ra és Kanszuban 11,1-ről 21,1 ezrelékre ugrott. 1958-ban 28 tartományból 16-ban csökkent a halálozási ráta, így az országos átlag növekedését helyi jelenségek idézték elő. A három tartomány esetére ezzel természetesen még nincs magyarázat. Egyesek [8] ezt – mint az egész éhínséget – a kommunák közös étkezéssel indokolják. Az első kommunákat azonban csak 1958. augusztusban, nagy részüket októberben és novemberben szervezték meg, és a közös étkezéseket csak ezt követően hozták létre, így ezek két-három hónap alatt aligha válhattak az éhínség okozójává. Elfogadhatóbb az a magyarázat, hogy egyrészt ezen tartományok vezetői, bizonyítandó lojalitásukat, erőn felül adtak át gabonát a központi kormánynak, így rendkívüli módon csökkent a rendelkezésre álló élelmiszer. Másrészt ezen tartományok újonnan kinevezett vezetői az egyéb munkaintenzív kampányokat (öntözési létesítmények, népi kohók stb.) is sokkal nagyobb erőfeszítéssel hajtották végre, így fizikailag túlságosan kimerítve az embereket és elhanyagolva az egészségügyi gondoskodást. (Korabeli tudósítások szerint 1957–1958 telén 110 millió falusi vett részt vízgazdálkodási létesítmények építésében, nehéz fizikai munkát végezve a szokásos téli pihenő helyett.) Mindezek magasabb halálozási rátához vezettek ezen tartományokban már 1958-ban ([3] 135–136. old.)

A szokásost meghaladó halandóság minden tartományban megfigyelhető, de időtartama lényegesen különbözött: volt ahol két évig tartott (Hszincsiang, Honan), volt viszont,

ahol öt évig is elhúzódott (például Szecsuan). Mint láttuk, a halandóság Szecsuanban rendkívül magasra szökött, és az öt év alatt meghaltak száma meghaladta több mint kilenc év szokásos halandóságát. Anhuiban hasonló volt a helyzet. Szecsuan tartomány (amelynek lakossága 1958-ban 73 millió körül volt) összesen mintegy 7,5 millió embert vesztett, ebből 1960-ban 2,8 milliót, vagyis teljes népességének közel 4 százalékát ([7] 646–649. old.). Más tartományok arányosan kisebb, de szintén milliós veszteségei valószínűsítik, hogy a szokásost meghaladó halálesetek számára vonatkozó 30 millió körüli becslés megalapozott.

Végül emlékezni kell arra, hogy a nagy ugrás kiemelt hangsúlyt helyezett az önerőre támaszkodásra, így a tartományok jórészt (természetesen a nagyvárosi központok kivételével) magukra maradtak az éhínség idején. Különösen a nagyon alacsony gazdasági szinten álló tartományok – különböző tényezők hatására – könnyen váltak ellátatlanná, és ekkor kevéssé számíthattak külső segítségre (illetve mivel ez rossz fényt vetett volna a helyi vezetők teljesítményére, ezt általában nem igényelték). Az állami gabonataralékok így is 11,8 millió tonnával csökkentek az 1958-tól 1960-ig terjedő három évben ([8] 33. old.), ezt a mennyiséget valószínűleg elsősorban a városok ellátására használták fel.

Az éhínség okai

A válasz egyszerűnek tűnik, hiszen az emberek nyilvánvalóan az élelmiszerek hiánya miatt éheztek és haltak éhen. A helyzet azonban ennél bonyolultabb, a válasz sokkal összetettebb, elegendő csak két tényre utalni. Egyrészt ezen kínai éhínség egyedülálló vonása, hogy rekordtermést követően következett be: 1958-ban az 1949-et követő évek legnagyobb gabonatermését takarították be, ugyanakkor az éhínség – az említett három tartomány (Szecsuan, Jünnan és Kanszu) 1958 végi kiemelkedő halálozását követően – 1959 elején, még a tavaszi termés betakarítása előtt kezdetét vette. Másrészt teljes az egyetértés abban – ezt az adatok is egyértelműen bizonyítják –, hogy az éhínség 1962-ben véget ért, amikor viszont az egy főre jutó gabonatermés mennyisége lényegesen alatta maradt az 1959. évinek, az éhínség kezdeti évinek, 1963-ban pedig, amikor a halálozás alatta maradt az 1959. évinek, a termés nagyjából az 1959. évi szinten állt.

A kínai vezetés az 1961. januári pártplénum határozatában a súlyos helyzetet a rendkívüli, száz év óta példa nélküli természeti csapásokkal magyarázta, és ez a magyarázat bizonyos mértékig máig is elfogadott, annak ellenére, hogy már széleskörűen megkérdőjelezték. Természeti csapások mindig sújtották és sújtják az országot, de ezek az 1949 utáni években nem vezettek ilyen következményekhez. Egy kínai gazdaságtörténeti mű szerint a természeti csapások 1959-ben és 1960-ban csak körülbelül egyharmadát idézték elő a gabonatermés csökkenésének, a kétharmadát tehát más tényezőknek kell tulajdonítani ([11] 266. old.). Állítólag még Kína akkori elnöke, Liu Sao-csi szerint is az éhínséget 70 százalékban az emberek okozták és csak 30 százalékban a természeti katasztrófa. ([2] 114. old.) A hivatalos statisztika azt mutatja, hogy 1959-ben országosan az időjárás átlagos volt, és csak 1960-ban és 1961-ben tért el jelentősen a normálistól. Vagyis a természeti katasztrófa nem tehető felelőssé a válságért, de hozzájárult annak súlyosságához. A legtöbb külföldi szakember egyetért abban, hogy a tartományok súlyos termésveszteségeiről szóló beszámolók a felelősség elhárítására szolgáltak, illetve több állami segítség megszerzésére vagy adó elengedésére irányultak.

Az eddigiekből is megállapítható, hogy számos tényezőt kell számba venni, amelyek a nagy ugrást jellemző társadalmi, gazdasági felfordulás és szervezatlenség közepette fejtették ki hatásukat, illetve maga a felfordulás is lényeges tényezővé vált. Gazdasági és társadalmi intézmények változtak hirtelen és jelentősen (kommunák létrehozása), módosult a tulajdonjog, az ösztönzés és a jövedelemelosztás rendszere. A helyi vezetők általában felkészületlenek voltak olyan nagy gazdasági egységek irányítására, mint a népi kommunák, de a paraszti érdekeltség súlyos megsértése is kedvezőtlenül hatott a termelési eredményekre. E tényezők mind politikai indíttatásúak és háttérűek voltak, súlyos gazdasági következményekkel. Az egy főre jutó élelmiszer mennyiségének jelentős csökkenése (lásd a 3. táblát) mindenképpen oka volt az éhínség keletkezésének, de csak az egyik oka. Ezt bizonyítják egyesek szerint az olyan éhínségek, amelyek az egy főre jutó élelmiszer mennyiségének lényegtelen változása mellett következtek be.

Vegyük szemügyre a hivatalos kínai statisztika szerint 1957 és 1965 között a gabona termelésének, illetve forgalmazásának adatait.

3. tábla

Gabonatermelés és kormányzati tranzakciók a vidékkel 1953 és 1965 között*

Év	Össztermelés	Felvásárlás	Viszonteladás (vidéki)	Falun visszamaradó** összesen	Falun visszamaradó
					összesen egy főre (kilogramm)
millió tonna					
1953–1957 (évi átlag)	181,614	48,699	15,456	148,371	280,5
1957	195,045	48,040	14,170	161,175	294,6
1958	200,000	58,760	17,035	158,275	286,4
1959	170,000	67,405	19,840	122,435	223,3
1960	143,500	51,050	20,155	112,605	211,9
1961	147,500	40,470	14,665	121,695	229,0
1962	160,000	38,145	12,425	134,280	241,4
1963	170,000	43,465	15,045	141,080	245,2
1964	187,500	47,425	15,580	155,655	270,5
1965	194,520	48,685	15,090	160,925	270,5

* A kínai statisztika a gabonába beleszámítja (megfelelő egyenértékűsúllyal) a gumósokat, a szójababot és más hüvelyeseket is.

** A vetéshez, takarmányozáshoz stb. szükséges mennyiséget is tartalmazza.

Forrás: The Cambridge History of China. Vol. 14. Part I. Cambridge University Press. 1987. 381. old.

Az 1956–1957-es ugrás előtti évekhez képest az össztermelésben 1959-ben 12, 1960-ban 26 és 1961-ben 24 százalékos csökkenés következett be. Az egyes tartományok közötti különbségek azonban ennél lényegesen nagyobbak voltak. Így például Kanszu tartományban 1959-ben a csökkenés 38 százalék volt, Anhuj, Szecsuan stb. tartományokban meghaladta a 25 százalékot. 1960-ban a helyzet még súlyosabb volt, a csökkenés több tartományban (Anhuj, Szecsuan, Kujcsou, Csinghaj stb.) meghaladta a 30 százalékot, Kanszuban pedig az ugrás előtti évek szintjének mindössze 39 százalékát érte el ([7] 650–651. old.). Az 1958. évi feltételezett rekordtermés hatására 1959-ben közel 10 százalékkal csökkentették a vetésterületet (a jelszó: „vess kevesebbet, arass többet”). Az érdekeltség megsértése, az erőforrások és a munkaerő nagymértékű kivonása a mezőgazdaságból, a természeti csapások stb. hatására a gabona hektáronkénti hozama jelentősen visszaesett

(a hektáronkénti hozam az 1958–1961. években 1568, 1463, 1170, illetve 1215 kilogramm volt), és a kiesést nem ellensúlyozta 1960-ban a vetésterület mintegy 5 százalékos növekedése ([6] 627. old.). Kedvezőtlenül hatott a termelékenységre a munkaképességet csökkentő élelmiszerhiány mellett az is, hogy a mezőgazdaságban uniformizált módszereket vezettek be, tekintet nélkül a helyi adottságokra.

A gabonaprobléma középpontjába az elosztás kérdése került, tekintettel a tartományok egy főre jutó gabonamennyiségének igen nagy különbségére. Az elosztásban – a piac hiányában – a gabonafelvásárlás révén az állam szerepe vált meghatározóvá. A nagy ugrás előtt, 1957-ben az állami felvásárlás az évi gabonatermésnek mintegy 25 százalékát tette ki. Ennek egy részét azonban minden évben a szükségét látó falusi népességnek kellett visszajuttatni, így a nettó felvásárlási arány mintegy 16 százalékra volt tehető. A gabonatermés 1959-ben, mint láttuk, 25 millió tonnával elmaradt az 1957. évitől, az állami felvásárlást azonban 19,3 millió tonnával növelték. Így, miközben a rekordtermésű 1958. évben a bruttó felvásárlás 29,4 százalék volt, a nettó pedig 20,9 százalék, addig 1959-ben ez 39,7, illetve 28 százalékra ugrott. 1960-ban, amikor a termés 51 millió tonnával volt kevesebb, mint 1957-ben, a felvásárlás 3 millió tonnával magasabb volt, vagyis a bruttó és a nettó felvásárlás 35,6, illetve 21,5 százalék ([7] 655. old.). Ezt a politikát Mao is bírálta: „úgy halásznunk, hogy leengedjük a tóból a vizet” ([12] 339. old.). A városi, ipari népesség ugrásszerű növekedése is erős nyomást gyakorolt a gabonaellátási rendszerre, mivel ellátásuk az állami felvásárlási rendszertől függött. A városokban is ellátási nehézségek jelentkeztek, csökkent az egy főre jutó fogyasztás, de az igazi éhezés és éhhalál szinte kizárólag falusi jelenség volt. 1961-re 1957-hez képest országos átlagban a falusi gabonafogyasztás 52 kilogrammallyal esett vissza, míg a városi csak 15 kilogrammallyal (204-ről 152, illetve 196-ről 181 kilogrammallyal). Az adatok egyúttal azt is jelzik, hogy a városiak kalóriaszükségletének fedezésében a gabona kisebb szerepet játszott, mint a parasztnál. Ezt mutatja az is, hogy az étolaj- és a sertéshúsfogyasztás ugyan jóval nagyobb mértékben esett vissza a városokban, de még így is kétszerese maradt a falusinak. Egyébként a sertések száma közel felére esett vissza, (az 1957. évi 145,9 millióról 1961-re 75,5 millióra), de igazán az jelzi a kétségbeejtő helyzetet, hogy nagy számban vágtak le igavonó állatokat is (számuk közel 30 százalékkal csökkent).

Lényegében a gabonaelosztás körébe sorolható az export és az import helyzete is. Az 1958. év eltúlzott adatai erre a területre is rányomták bélyegüket, 1959-ben a gabonaexport csúcsot ért el (miközben az import teljesen megszűnt), több mint kétszerese volt az 1957. évinek, és több mint 50 százalékkal haladta meg az 1958. évit. (Lásd a 4. táblát.)

A magas arányú export 1960-ban is folytatódott, és csak 1961-től nőtt meg jelentősen az import. Az éves gabonatermés-mennyiséggel összevetve ezek nem jelentős mennyiségek és könnyen le is becsülhetjük az éhínségre gyakorolt hatásukat. Az azonban sokatmondó tény, hogy 1959–1960-ban a közel 7 millió tonna gabonaexport – napi kétezer kalóriával számolva – elegendő lett volna 16 millió ember számára közel két éven át ([6] 629. old.). Egy másik számítás szerint a válság éveiben a nettó gabonakereskedelemben érintett mennyiség 120 millió ember számára nyújthatott volna átlagosan napi 500 kalóriát. Ha pedig ezt nem országosan számoljuk, hanem csak arra a nyolc, együttesen 244 millió fős tartományra, ahol a legmagasabb volt a halálozás, nagymértékben csökkenthette volna az éhínség hatását ([1] 107 old.). (Mintegy kitérőként: 1962-ben, amikor az éhínség véget ért, a falusi területeken fogyasztásra évi 161 kilogramm gabona – napi 1400 kalória

– jutott egy főre, ezzel szemben 1959-ben, amikor az éhínség kezdődött, 183 kilogramm gabona állt rendelkezésre.

4. tábla

Gabonatermelés és -kereskedelem
(millió tonna)

Év	Összes gabona-			Nettó gabonakereskedelem	Hazai gabonaellátás
	termés	import	export		
1950	132,1	0,1	1,2	-1,2	130,9
1951	143,7	0,0	2,0	-2,0	141,7
1952	163,9	0,0	1,5	-1,5	162,4
1953	166,8	0,0	1,8	-1,8	165,0
1954	169,5	0,0	1,7	-1,7	167,8
1955	183,9	0,2	2,2	-2,1	181,9
1956	192,7	0,2	2,7	-2,5	190,2
1957	195,0	0,2	2,1	-1,9	193,1
1958	200,0	0,2	2,9	-2,7	197,3
1959	170,0	0,0	4,2	-4,2	165,8
1960	143,5	0,1	2,7	-2,7	140,9
1961	147,5	5,8	1,4	+4,5	152,0
1962	160,0	4,9	1,0	+3,9	163,9
1963	170,0	6,0	1,5	+4,5	174,5
1964	187,5	6,6	1,8	+4,8	192,3
1965	194,5	6,4	2,4	+4,0	198,5
1966	214,0	6,4	2,9	+3,6	217,6

Forrás: [6] 621. old.

Az utóbbi években a *G. H. Chang* és *G. J. Wen* szerzőpáros ([8] és [5]), valamint *D. L. Yang* és *F. Su* [4] elemzése szerint az éhínség tartósságát, nagyságát az említett tényezők kombinációjával lehet magyarázni, de a kezdetét és egyúttal a legfőbb okát a kommunák közös étkezdéihez lehet kapcsolni. A közös és sok esetben ingyenes étkezést 1958 végétől vezették be, bekapcsolva ebbe a falusi népesség 70-90 százalékát. Ekkor a parasztek konyháit mint az önzés és az elkülönülés szimbólumait sok kommunában lerombolták, a parasztek ételkészletét kollektivizálták, főzőedényeiket pedig a nagy vas- és acéltermelési kampányban beolvastották. Sok paraszt – ha tehetné – felélte készletét a csatlakozás előtt. Sok kommunában a rendszer erősítése érdekében egyáltalán nem osztottak szét gabonát és más élelmiszereket az egyéni parasztházartásoknak, hanem minden élelmiszert közvetlenül a közös étkezdékbe irányítottak.

A kommunák étkezdék egyik népszerű jelszava volt: „Nyissátok meg gyomrotokat, egyetek amennyit kívántok és dolgozzatok keményen a szocializmusért!” Lényegében korlátlan fogyasztásra biztatták a parasztokat, és a túlfogyasztás mellett sok ennivaló kárba ment a pazarlás, a hanyagság és a rossz irányítás miatt. Így az ételkészletek gyorsan kimerültek, annál is inkább, mivel a parasztek – eltérően az egyéni háztartásoktól – nem voltak olyan helyzetben, hogy a készleteket ellenőrizhessék. Így az egyéni szinten ésszerűen gazdálkodó parasztokat a közös étkezdék rendszere csoportként ésszerűtlen magatartásra ösztönözte. (Volt olyan hely, ahol a hat hónapra elegendő rizsmennyiséget 20 nap alatt felélték.) A

készletek kimerülését és az éhínséget tehát ezen érvelés szerint nem a rendelkezésre álló élelmiszer-mennyiség csökkenése idézte elő, hanem, a nem hatékony fogyasztás és a pazarlás. Vagyis az elfogyasztható élelmiszer mennyisége vagy egyáltalán nem, vagy nagyon kis szerepet játszott az éhínség kialakulásában. Ezzel részben megmagyarázható, hogy az 1958-as rekordtermést követően miért kezdődhetett éhínség, egyes tartományokban már 1958-ban. A rekordtermés csak 2,6 százalékkal volt nagyobb, mint az 1957-es, így ez aligha volt képes ellensúlyozni a közös étkezdék hatását. Hszüe Mu-csiao kínai közgazdász, a parasztok gabona-túlfogyasztását 1958-ban 17,5 millió tonnára becsülte, ami 11 százalékát jelentette az azévi vidéki gabonaellátásnak ([8] 21. old.). Az éppen a létfenntartás szintjén élő parasztok esetében számos területen a túlfogyasztás később elkerülhetetlenül éhínséget okozott. Az sem elhanyagolható tényező, hogy a parasztokat a túlfogyasztásra ösztönző körülmények mellett nagyobb kalóriabevitelre készítette a kampányok során végzett nehéz, kimerítő munka is. Ugyanakkor a közös étkezdék nem ösztönöztek a jobb munkára, hiszen mindenki, munkavégzésétől függetlenül ugyanazon mennyiségű ennivalót kapott. A termelt gabona mennyiségének zuhanását 1959–1961 során jelentős mértékben ennek az érdektelenséget kiváltó rendszernek lehet tulajdonítani. Az említett kutatók tehát azzal érvelnek, hogy az éhínség kezdete egybeesett a közös étkezdék létrehozásával, és véget ért, amikor 1962-ben megszüntették azokat. A tartományi (nem túl megbízható) adatok felhasználásával összefüggést mutattak ki a megnövekedett halálesetek és a közös étkezdék elterjedtsége között is.

A közös étkezdék koncepciójának bírálói is besorolták ezt a tényezőt az éhínséget előidéző okok közé, de minden mást magába foglaló okként való szerepeltetését kétségbe vonják. Felhívják a figyelmet arra, hogy az ingyenes ellátási rendszert nem lehet teljesen azonosítani a közös étkezdékkel, bár azok valóban gyakran együtt jártak. A pazarlás tényére – bár létezését gyakorlatilag senki sem vonja kétségbe – jórészt csak elszórt beszámolók állnak rendelkezésre, átfogó vizsgálat erről nem készült. A közös étkezdék ilyen különálló és kiemelt szerepének elismerését az is nehezíti, hogy olyan más erőszakos intézkedésekkel egyidejűleg vezették be, mint a háztáji gazdálkodás betiltása, a nagyobb kollektív elszámolási egységekre való áttérés, általában a nagyobb egyenlődsdi, a termelésben a technikai helyett inkább az ideológiai kritériumok hangsúlyozása stb.

Egy másik, szintén átfogó magyarázat igényével fellépő javaslatot *Justin Yifu Lin* vetette fel [13], aki az éhínséget a gabona- és élelmiszer-termelés erőteljes eséséhez, összehozáshoz köti, ami szerinte annak tulajdonítható, hogy a parasztoktól a kommunák létrehozásával egyidejűleg megtagadták a kollektívákból való kilépés jogát. Az önkéntesség és a vállalt önfegyelem elveszett, a becsületes munkásokat elválaszthatatlanul összezárták a munkakerülőkkel, és ezek rendkívül kedvezőtlenül hatottak a parasztok termelési kedvére. Érvelésében fontos szerephez jutott az a közvetett bizonyíték is, hogy 1978-at, a mezőgazdasági reform elindulását követően a termelési felelősségi rendszerre történő áttérés bizonyítottan legalább 20 százalékkal növelte a mezőgazdasági munka termelékenységét. A koncepció széles körű visszhangot váltott ki, megvitatására szimpóziumot rendeztek, melynek anyagait ([14]–[16]) a *Journal of Comparative Economics* 1993. februári száma közölte. A tézis ellen és mellette is számos érvet sorakoztattak fel, de legfőbb vagy különösen kizárólagos magyarázó okként ezt sem fogadták el.

Végül röviden visszatérünk arra a kérdésre, hogy miért ért véget az éhínség 1962-ben. Nem a már jelzett, eddig nyitva maradt problémákra (például, hogy 1962-ben kisebb volt az egy főre jutó falusi gabonafogyasztás, mint 1959-ben, az éhínség kezdetén) kívánok

visszatérni, hanem azt hangsúlyozom, hogy ahogy a válság elindításában a téves politika játszotta a főszerepet, ugyanúgy a befejezésében is nagy szerepe volt a politikai döntéseknek. A vezetés fokozatosan feladta a „nagy ugrás” elképzelését, és elfogadta az ún. kiigazítás politikáját. Az ennek során hozott intézkedések felölelték a közös étkezdék megszüntetését, a háztáji parcellák visszaadását, a falusi piacok megnyitását, az egyenlősi elosztás helyett nagyobb szerephez juttatva a teljesítmény szerinti javadalmazást, a gabonafelvásárlás csökkentését és a jelentős importot stb. Ezek az intézkedések gyors eredményeket hoztak, bár a gabonatermelés összmenyisége csak 1965-ben érte el az 1957-es szintet, ám eközben a népesség közel 80 millióval növekedett.

A Kínai Népköztársaság félévszázados története legnagyobb tragédiájának (az embervesztéset tekintve mindenképpen jogos ez a megállapítás) számos okát tárták fel eddig, de még sok kérdés megoldatlan. Teljesen új, eddig ismeretlen okok és tényezők felmerülése kevésbé valószínű. Az egyik legfőbb megoldatlan kérdés a már ismert tényezők közös és független hatásainak meghatározása. Ehhez rendkívül komplex modellre és mindekenélőtt igen sok adatra lenne szükség, amelyet talán még akkor sem lehet majd megszerezni, ha a jövőben valamikor a Kínán belül dolgozó kutatók is szabadabban és intenzívebben bekapcsolódhatnak a téma vizsgálatába. Azt azonban már most teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy a tragédia valódi oka a nagy ugrás megvalósíthatatlan elképzelése és ideológiája volt, ezért viszont a fő felelősséget a kínai vezetés, mindekenélőtt Mao viseli. Emberek által okozott katasztrófa volt, és itt nem látszik célravezetőnek a felelősség mértékének latolgatása. Ha a valódi és legáltalánosabb okokat keressük, akkor az 1949 után létrejött rendszer jellemzőire kell emlékeztetnünk, mert csak ilyen antidemokratikus berendezkedés teszi lehetővé, hogy a vezetők minden ellenőrzés nélkül gyakorolhassák a hatalmat, hozzanak teljesen önkényes döntéseket és mentesüljenek ezek következményeinek minden politikai és erkölcsi felelőssége alól is. Mivel a jelenlegi vezetés, érthető módon, a jogfolytonosságot hirdeti és ünnepli, és mivel a rendszer alapvető strukturái szinte változatlanok maradtak, akár nyugtalanító kérdésként is felmerülhet, hogy ez akkor újra megtörténhet? Erre a kérdésre határozott nempel válaszolhatunk. Egyrészt a jelenleg rendelkezésre álló élelmiszer mennyisége sokkal nagyobb, így Kína a jövőben is képes lesz ellátni önmagát. A lakosság élelmiszer-tartalékai is jelentősek, a táplálkozás is változatosabb, egyre kisebb szerepet játszik a közvetlenül fogyasztott gabona, kevesebben végeznek nagy kalóriaszükséglettel járó fizikai munkát stb. Másrészt – ami még lényegesebb – az ország ma sokkal nyitottabb, így egy ilyen esemény nem maradhatna rejtve, és Kína képes is lenne nagymennyiségű élelmiszer beszerzésére. Az országon belüli információáramlás és kommunikáció is sokkal aktívabb és korszerűbb, végül, de nem utolsósorban az élelmiszer-termékek legtöbbször ma már a piac a meghatározó, és az azonnali jelzéseket adna élelmiszerhiány kialakulása esetén.

IRODALOM

- [1] D. G. Johnson: China's great famine: introductory remarks. *China Economic Review*. 1998. évi 2. sz. 103–109. old.
- [2] C. Riskin: Seven questions about the Chinese famine of 1959–61. *China Economic Review*. 1998. évi 2. sz. 111–124. old.
- [3] J. Y. Lin and D.T. Yang: On the causes of China's agricultural crisis and the great leap famine. *China Economic Review*. 1998. évi 2. sz. 125–140. old.
- [4] D. L. Yang – F. Su : The politics of famine and reform in rural China. *China Economic Review*. 1998. évi 2. sz. 141–155. old.

- [5] *G. H. Chang – G. Wen*: Food availability versus consumption efficiency: causes of the Chinese famine. *China Economic Review*. 1998. évi 2. sz. 157–165. old.
- [6] *B. Ashton – K. Hill – A. Piazza – R. Zeitz*: Famine in China, 1958–61. *Population and Development Review*. 1984. évi 4. sz. 613–645. old.
- [7] *X. Peng*: Demographic consequences of the great leap forward in China's provinces. *Population and Development Review*. 1987. évi 4. sz. 639–670. old.
- [8] *G. H. Chang – G. J. Wen*: Communal dining and the Chinese famine of 1958–1961. *Economic Development and Cultural Change*. 1997. évi 1. sz. 1–34. old.
- [9] Statistical Yearbook, 1988. State Statistical Bureau of the People's Republic of China. Peking–Hongkong. 1988. 946 old.
- [10] Statisztikai idősorok a Kínai Népköztársaságról. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1986. 119 old.
- [11] China's socialist economy. An outline history (1949–1984). Ed.: *Liu Suinian–Wu Qungan*. Peking. 1986. 700 old.
- [12] *Mao Ce-tung*: Beszédék és írások, 1956–1974. Szerk.: *Polonyi Péter*. Kossuth Kiadó. Budapest. é.n. (1978.) 668 old.
- [13] *J. Y. Lin*: Collectivization and China's agricultural crisis in 1959–1961. *Journal of Political Economy*. 1990. évi 6. sz. 1228–1252. old.
- [14] *X.-Y. Dong – G. K. Dow*: Does free exit reduce shirking in production teams? *Journal of Comparative Economics*. 1993. évi 2. sz. 472–484. old.
- [15] *J. K. Kung*: Transaction costs and peasant's choice of institutions: did the right to exit really solve the free rider problem in Chinese collective agriculture? *Journal of Comparative Economics*. 1993. évi 2. sz. 485–503. old.
- [16] *J. Y. Lin*: Exit rights, exit costs, and shirking in agricultural cooperatives: a reply. *Journal of Comparative Economics*. 1993. évi 2. sz. 504–520. old.
- [17] *W. B. MacLeod*: The role of exit costs in the theory of cooperative teams: a theoretical perspective. *Journal of Comparative Economics*. 1993. évi 2. sz. 521–529. old.
- [18] *L. Putterman – G. L. Skillman*: Collectivization and China's agricultural crisis. *Journal of Comparative Economics*. 1993. évi 2. sz. 530–539. old.
- [19] *M. Liu*: Exit right, retaliatory shirking, and the agricultural crisis in China. *Journal of Comparative Economics*. 1993. évi 2. sz. 540–559. old.
- [20] *J. S. Aird*: The preliminary results of China's 1982 census. *The China Quarterly*. 1986. évi 96. sz. 613–640. old.

TÁRGYSZÓ: Élelmiszergazdaság. Gabonatermelés. Nemzetközi statisztika.

SUMMARY

The study deals with the most tragic result of the „Great Leap” initiated by the Maoist leadership in 1958. The data on it were only published more than two decades later. The author briefly mentions the problems of the Chinese statistical system then he presents the effects of the famine on the demographic processes. The author analyses the causes of the famine also mentioning questions that can hardly be answered. He emphasises the famine had mainly been a country phenomenon and the individual provinces were differently stricken by it. Finally, the author states that principally the political regime and the Chinese leaders of that time were to blame for the disaster.